

Wat hebben mannen nodig?

Een verkenning naar het aanbod van mannenhulpverlening*

Mustapha Aoulad Hadj, Rob Straver & Janine Janssen

'Heb jij je al aangemeld voor Vadervuur 2017? (...) En ik wil graag dat jij er gewoon bij kunt zijn. Zeker als je er al langer over nadenkt om nu écht de volgende stap in je vaderschap te gaan maken. Meer plezier, meer ontspanning, meer vanuit je eigen kracht. Niet in je eentje alles uitzoeken, maar delen met andere mannen. Samen op weg gaan, samen groeien, samen vuurstoken. Wel zelf doen, maar niet alleen. Die gedachte.' (www.praktijkvader.nl)

Inleiding

In Nederland wordt geweld in afhankelijkheidsrelaties (gia) – daaronder valt onder meer geweld in de context van familie, zoals huiselijk geweld en kindermishandeling – 'genderneutraal' aangepakt, dat wil zeggen dat ervan uit wordt gegaan dat mannen en vrouwen als pleger én als slachtoffer van dit soort geweld in beeld kunnen komen. Een genderneutraal beleid hoeft een gendersensitiviteit niet in de weg te staan. Bij gendersensitiviteit gaat het om de vraag of voldoende rekening gehouden wordt met genderaspecten: speelt het aanbod van interventies voldoende in op de behoeften en noden van mannen en vrouwen die betrokken zijn bij geweld in afhankelijkheidsrelaties? In deze bijdrage zoomen wij in op het aanbod voor mannen. Wij zijn op onderzoek uit gegaan en hebben daarbij breed gekeken naar wat er buiten de reguliere hulpverlening specifiek voor mannen werd aangeboden en waarbij issues rond opvoeding, gezin, relaties en andere welzijnsaspecten worden besproken, zoals in het voorbeeld aan het begin van dit artikel. Om te voorkomen dat we initiatieven over het hoofd zouden zien, hebben we ons vrij breed georiënteerd. We hebben onder meer gezocht naar aanbod dat te maken had met vaderschap en opvoeding, maar ook naar ander initiatieven die gericht zijn op het welzijn van mannen.

In de eerste paragraaf van deze bijdrage leggen wij kort uit wat in Nederland onder geweld in afhankelijkheidsrelaties wordt verstaan en hoe die term zich tot het begrip gender verhoudt. In de tweede paragraaf brengen wij verslag uit van

* MustaphaAoulad Hadj is docent aan de Academie voor Sociale Studies van Avans hogeschool in Den Bosch en als onderzoeker verbonden aan de kenniskring van het lectoraat Veiligheid in afhankelijkheidsrelaties van Avans hogeschool in Den Bosch. Rob Straver is docent aan de Academie voor Sociale Studies van Avans hogeschool in Den Bosch en als onderzoeker verbonden aan de kenniskring van het lectoraat Veiligheid in afhankelijkheidsrelaties van Avans hogeschool in Den Bosch. Janine Janssen is lector Veiligheid in afhankelijkheidsrelaties aan Avans hogeschool in Den Bosch, hoofd onderzoek van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld van de nationale politie en voorzitter van de redactie van PROCES.

onze speurtocht naar programma's voor mannen met issues op het terrein van vaderschap en andere thema's die met mannelijkheid te maken hebben. Ons doel is om op basis van die verkenning te komen tot ideeën voor vervolgonderzoek. We sluiten af met een aantal punten voor verder onderzoek.

Geweld in afhankelijkheidsrelaties en gender

Drie domeinen

Omstreeks 2007 is de term *gia* geïntroduceerd door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.¹ Waar eerst het accent lag op de positie van vrouwen en vervolgens op de private levenssfeer, werden verschillende gewelddadige fenomenen nu geschaard rond de thema's afhankelijkheid en machtsverschil.² *Gia* manifesteert zich op drie domeinen. In de eerste plaats in de familie. Denk in dit verband aan kindermishandeling en huiselijk geweld en aan fenomenen zoals eengerelateerd geweld en huwelijksdwang. In de tweede plaats kan *gia* gepleegd worden door professionals en in een institutionele setting plaatsvinden. Afhankelijkheidsrelaties bestaan immers niet alleen tussen familieleden, maar ook tussen professionals en hun studenten, pupillen, patiënten en cliënten. In de derde plaats wordt mensenhandel ook als een vorm van *gia* gezien. In dit verband dient niet alleen gedacht te worden aan de prostitutiesector, maar ook aan het inzetten van kinderen om te bedelen.³ Een belangrijk aandachtspunt bij de aanpak van *gia* is intergenerationele overdracht. Helaas blijkt in de praktijk regelmatig dat jong geleerd oud gedaan is: kinderen die thuis in hun jonge jaren met geweld opgroeien, lopen in hun volwassen leven een grotere kans om in hun eigen gezin ook met geweld te worden geconfronteerd. Jonge slachtoffers kunnen zich als volwassenen tot daders ontwikkelen. Om die reden is er bij de preventie van *gia* dan ook veel aandacht voor issues rondom opvoeding.⁴

Genderneutraal

Bij *gia* komen in de praktijk vooral vrouwelijke slachtoffers in beeld.⁵ De term *gia* verraaft echter weinig over *gender*. Met *gender* wordt niet de biologische sekse bedoeld, maar de sociale invulling van wat als mannelijk en vrouwelijk gedrag wordt gezien. Daar zegt de term *gia* dus niets over: in principe kunnen zowel mannen als vrouwen slachtoffer of pleger zijn van *gia*. Er is in Nederland onder meer onderzoek gedaan naar vrouwelijke én mannelijke slachtoffers van huiselijk

1 *Kamerstukken II* 2007/08, 28345 en 22894, 51.

2 J. Janssen, *Afhankelijkheid en weerbaarheid: over het complexe en bonte werk van professionals bij de aanpak van geweld in afhankelijkheidsrelaties*, Den Bosch: Avans Hogeschool 2016.

3 Janssen 2016.

4 N.J. Baas, *Probleemouders, probleemkinderen? Een literatuurstudie van transgenerationale overdracht van problemen die tot kinderschermingsmaatregelen (kunnen) leiden*, Den Haag: WODC 2001; K. Lünneke & T. Pels, *Van generatie op generatie. Een literatuurstudie naar het doorbreken van geweld en de rol van opvoeding*, Utrecht: Verweij-Jonker Instituut 2013.

5 R. Römkens, 'Omstreden gelijkheid. Over de constructie van (on)gelijkheid van vrouwen en mannen in partnergeweld', *Justitiële Verkenningen* 2010, 8, p. 11-32.

geweld,⁶ mannelijke slachtoffers van eengerelateerd geweld,⁷ vrouwelijke zedendelinquenten⁸ en mensenhandelaren.⁹ Uit het onderzoek naar huiselijk geweld is overigens naar voren gekomen dat bij ernstige vormen van dit geweld maar liefst 40% van de slachtoffers man is.¹⁰

Met de genderneutrale benaming *gia* neemt de Nederlandse overheid internationaal een bijzondere positie in. Internationale organisaties zoals de Verenigde Naties gebruiken vaak de termen 'geweld tegen vrouwen' en 'femicide' voor dodelijk geweld tegen vrouwen.¹¹ Op 1 augustus 2014 is het Verdrag van Istanbul in werking getreden. Dit is een verdrag van de Raad van Europa dat gericht is op het voorkomen en bestrijden van allerhande vormen van huiselijk geweld en waarbij eveneens gesproken wordt over geweld tegen vrouwen. Die internationale voorkeur voor de term 'geweld tegen vrouwen' impliceert overigens niet dat er in het buitenland geen oog is voor mannelijke slachtoffers en vrouwelijke daders. Het gebruik van 'geweld tegen vrouwen' is vooral ingegeven door de behoefte om aan de kaak te stellen dat vooral vrouwen slachtoffer worden van dit soort geweld.

Genderspecifieke hulpverlening

Genderspecifieke hulpverlening is ontstaan door toedoen van de vrouwenbeweging. Eind jaren zestig van de vorige eeuw ontstonden tal van vrouwenpraatgroepen en vrouwenzelfhulpgroepen, bijvoorbeeld Blijf van mijn Lijf en de Vereniging tegen Kindermishandeling. Daar kwamen professionele organisaties uit voort. Kenmerkend voor die organisaties was dat hulpverlening vaak gecombineerd werd met maatschappelijke actie en belangenbehartiging in de strijd tegen seksueel geweld. Deze vrouwenhulpverlening leerde vrouwen hun ervaring in een breder maatschappelijk perspectief te plaatsen. In het kielzog van de vrouwenhulpverlening ontstond in de jaren tachtig van de vorige eeuw de mannenhulpverlening. Ook deze hulpverlening kwam voort uit praatgroepen en kritiek op de reguliere hulpverlening. Beide vormen van hulpverlening hebben van meet af aan aandacht gevraagd voor maatschappelijke verhoudingen en de manier waarop gender in de maatschappelijke context tot uiting komt. De vrouwenhulpverlening

- 6 L.M. van der Knaap, F. el Idrissi & S. Bogaerts, *Daders van huiselijk geweld*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2010; H.C.J. van der Veen & S. Bogaerts, *Huiselijk geweld in Nederland. Overkoepelend syntheserapport van het angst-hervangst-, slachtoffer- en daderonderzoek 2007-2010*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2010.
- 7 M. van Aalst & R. Johannink, *Eengerelateerd geweld in Nederland, een onderzoek naar mannelijke slachtoffers: bekend maakt onbemand!*, De Bilt: In-pact 2009; J. Janssen & R. Sanberg, 'Als de nood aan de man komt. Slachtofferschap van mannen bij eengerelateerd geweld', *Justitiële Verkenningen* 2013, 5, p. 61-80.
- 8 M. Wijkman, *Female sexual offending. Offenders, criminal careers and co-offending*, Amsterdam: Vrije Universiteit 2014.
- 9 D. Siegel & S. de Blank, 'Vrouwen die in vrouwen handelen. De rol van vrouwen in mensenhandelnetwerken', *Tijdschrift voor Criminologie* 2008, 1, p. 35-48.
- 10 Van der Veen & Bogaerts 2010; H.C.J. van der Veen & S. Bogaerts, 'Het landelijke onderzoek huiselijk geweld 2010. De methode en de belangrijkste resultaten', *Justitiële Verkenningen* 2010, 8, p. 33-46.
- 11 Zie bijvoorbeeld: B. Spinelli, *Femicide and femicide in Europe. Gender-motivated killings of women as a result of intimate partner violence*, 2011, http://cpcjalliance.org/wp-content/uploads/2014/08/6a-SPINELLI-B_EXPERT-PAPER_DEF.pdf.

heeft altijd veel aandacht besteed aan machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen en de verbetering van de maatschappelijke positie van vrouwen. In de mannenhulpverlening is veel aandacht geweest voor de prijs die mannen betalen voor hun maatschappelijke positie in termen van gezondheid en (emotioneel) isolement. Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw zijn beide vormen van hulpverlening meer naar elkaar toegegroeid en verder geprofessionaliseerd.¹²

Specifieke thema's bij hulpverlening aan en interventies voor mannen

Uit de (beperkte) literatuur over hulpverlening aan en interventies voor mannen komt een aantal aspecten naar voren dat specifiek zou gelden voor mannen. Zo worden vaak de volgende veronderstellingen genoemd: dat het lastig is om mannen ergens bij te betrekken, dat ze moeilijk bereikbaar zijn, dat ze zich weinig of niet uiten, niet op komen dagen, de zorg ontwijken of de kantjes er van af lopen.¹³ De vraag is of dit daadwerkelijk zo is, of dat mannen op een ander manier willen worden aangesproken dan in de reguliere (veiligheids)zorg usance is. De praktijk leert dat met name vrouwen in de welzijnssector actief zijn. Aan de opleidingen waaraan wij verbonden zijn, bestaat 15 tot 20% van de afstudeerders uit mannen.¹⁴ Of en hoe deze scheve genderratio doorwerkt in de mannenhulpverlening, weten we helaas niet.

Aanbod voor mannen met issues rond vaderschap en mannelijkheid

Zoekslag

Zoals in de inleiding al werd aangegeven, kunnen mannen natuurlijk ook in de reguliere (veiligheids)zorg terecht. Maar in deze bijdrage richten wij ons met name op additioneel aanbod dat specifiek op mannen is gericht. Eerder verscheen al een inventarisatie van initiatieven gericht op het versterken van vaderschap in Amsterdam¹⁵ en een onderzoek naar mannenhulpverlening in de regio Rotterdam.¹⁶ Naast bestudering van deze twee studies hebben wij aan de hand van *web research* gezocht naar andere initiatieven. Daarbij hebben we gebruikgemaakt van de volgende zoektermen: mannenhulpverlening, mannenwelzijn, mannenemanci-

- 12 N. van Oosten, I. van der Vlugt & L. Brants, *Seksespecifieke hulpverlening*, Bussum: Uitgeverij Coutinho 2009.
- 13 V. Duindam, *Ruimte voor mannen: in de hulpverlening, in de wetenschap, in de alternatieve hoek*, Amsterdam Van Gennep 1999. Zie ook: J. van der Loo, *Mannen en intake: handleiding voor een seksespecifieke intake van mannelijke cliënten in de geestelijke gezondheidszorg*, Utrecht: Transact 1997.
- 14 Zie voor meer achtergrondinformatie: *Arbeid in Zorg en Welzijn. Integrerend Jaarrapport: stand van zaken en vooruitblik voor de sector Zorgen de sector Welzijn en Maatschappelijke Dienstverlening, Jeugdzorg en Kinderopvang*, Zoetermeer: Panteia 2014. In het eerste jaar van de opleiding waaraan de twee eerstgenoemde auteurs van deze bijdrage verbonden zijn, valt circa 40% van de mannelijke studenten uit. Op dit moment onderzoeken wij samen met studenten hoe die hoge uitval verklaard kan worden.
- 15 T. Pels, S. Ketner & P. Naber, *Een vader is meer dan 100 meesters: versterken van vaderschap in Amsterdam*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2012.
- 16 A. Ortet Vigelandzoon & T. Boston-Mammah, *Let's talk about you and me!: Een inventarisatie van methodieken op het gebied van mannenemancipatie*, Rotterdam: Scala, 2011.

patie, vaderschap, diversiteit en vaderschap, vaderschapsinitiatieven, vaderschapstrainingen, seksspecifieke hulpverlening, genderspecifieke hulpverlening, projecten vaders, opvoeding en vaderschap, *fatherhood*, mannenstudies, mannenbewegingen.¹⁷ Aanvankelijk hebben we ons gericht op de provincie Brabant, omdat we de twee eerdergenoemde studies wilden aanvullen met specifieke informatie over de regio waarin Avans hogeschool actief is in het opleiden van toekomstige professionals en de meeste banden met het werkveld onderhoudt. Aangezien die resultaten tegenvielen, hebben we ons vervolgens op het hele land gericht. Bij het in kaart brengen van het aanbod hebben wij ons bij elk initiatief de volgende vragen gesteld: Wat is het doel van het initiatief? Hoelang duurt deelname? Voor welke doelgroep is het aanbod bestemd en hoe wordt het gefinancierd?

Het aanbod

Aan de hand van de hiervoor beschreven ruime zoekslag hebben wij in totaal 64 initiatieven gevonden. Ruim de helft (35) van deze initiatieven richt zich op vaderschap en opvoedingsvraagstukken. De overige initiatieven hebben te maken met mannenemancipatie, het versterken en trainen van (sociale) vaardigheden met als doel het verstevigen van het zelfvertrouwen en het gevoel van eigenwaarde. Bij thema's die wij in het aanbod aantreffen, stonden onder meer issues als taalontwikkeling, arbeid, participatie en burgerschap centraal. In dit verband wordt regelmatig een link gelegd met mannen met een migratieachtergrond. Opvallend is dat er slechts één initiatief bij is dat erkend is als 'goed onderbouwd' en is opgenomen in de databank Effectieve jeugdinterventies, waarin programma's zijn opgenomen die hulp bieden bij opgroeien en opvoeden. Het betreft 'Caring Dads'.¹⁸ 'Caring Dads' is een groepsinterventie voor vaders die pleger zijn (geweest) van partnergeweld en/of kindermishandeling. De interventie richt zich specifiek op hun rol en verantwoordelijkheid als vader en opvoeder. Contact met de moeder is een noodzakelijke randvoorwaarde voor de uitvoering van de interventie. Het doel is het terugdringen van (het risico op) kindermishandeling door de vader en/of het getuige zijn van huiselijk geweld van de vader tegen de moeder, om daarmee de ontwikkelingskansen van de kinderen en hun mogelijkheden tot herstel van eventueel opgelopen schade te vergroten. 'Caring Dads' combineert elementen van het vaderschap (gezinsvol, kennis en vaardigheden) met het erkennen van de (vroegere) mishandeling en het nemen van verantwoordelijkheid om de veiligheid en het welzijn van het kind te verbeteren. De behoeften en het tempo van het kind zijn daarbij leidend. De groepsinterventie bestaat uit zeven- tien groepsbijeenkomsten van twee uur.¹⁹

17 Zie bijvoorbeeld de volgende sites: www.buurtvadersbreda.nl, www.caringdads.org, www.emancipator.nl, www.haagsevaders.nl, www.internationalemannendag.org, www.jongensinbalans.nl, www.praktijkvader.nl, www.triaspedagogica.nl, www.trotsezonentrotsevaders.nl, www.vaderkenniscentrum.nl, www.vitaminevader.nl, www.zovaderzozoon.com.

18 www.nji.nl/nl/Databank/Databank-Effectieve-Jeugdinterventies, www.justitieinterventies.nl/erkende-interventies-a-z, www.huiselijkgeweld.nl/nieuws/2016/021116_caring-dads-erkend-als-goed-onderbouwd.

19 K. Scott e.a., *Caring Dads: Helping fathers value their children*, Londen/Ontario: Emerge 2013.

‘Caring Dads’ is als interventie het meest intensief. De andere initiatieven zijn doorgaans van (zeer) korte duur. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te voeren. In de eerste plaats heeft ‘Caring Dads’ het meest complexe doel: het programma richt zich op ingrijpen in situaties waar al geweld is gepleegd en het streeft ernaar bij te dragen aan het voorkomen van recidive van de vader. Daarnaast zijn bij een initiatief als ‘Caring Dads’ professionele organisaties uit de veiligheidszorg betrokken, zoals de reclassering, opvang- en hulpverleningsinstellingen. Andere initiatieven die we bij de zoekslag zijn tegengekomen, zijn juist door individuen of zelforganisaties – dat zijn groepen burgers die zich samen voor een specifiek doel of voor de oplossing van een bepaald probleem inzetten – opgezet. Dat aanbod is doorgaans van beduidend kortere duur omdat de desbetreffende organisaties deels op vrijwilligers en op meer beperkte financiële middelen draaien: eigen financiering of (eenmalige) subsidies. Een bijzondere loot aan de boom in dit verband is het project ‘Man 2.0’, gesubsidieerd door het Oranje Fonds en het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. In de periode van 2010 tot en met 2013 heeft dit project een impuls gegeven aan het (voort)bestaan van initiatieven rondom mannenwelzijn.²⁰ In deze periode is er met behulp van overheidssubsidie een impuls gegeven aan 23 verschillende initiatieven rondom mannenemancipatie en participatie gericht op de doelgroep van sociaal geïsoleerde mannen. Het merendeel van deze projecten loopt echter niet meer; het betreft hier immers een kortdurende impuls van drie jaar. Bij onze online zoektocht konden we zelf nog dertien van die initiatieven achterhalen. Oorspronkelijk was de doelstelling van het project ‘Man 2.0’ om zich op geïsoleerde, laagopgeleide mannen in algemene zin te richten. In de praktijk bleek echter dat er vooral voor gekozen werd om deelnemers met een migratieachtergrond te betrekken. Daarnaast waren deze initiatieven voor een groot deel gericht op het individu en in mindere mate op het gezin (mesoniveau) of de samenleving (macroniveau).²¹

Dat op het individu gerichte aspect alsmede de koppeling van migratie aan kwetsbaarheid herkennen wij ook in de door ons bestudeerde verzameling projecten. Op dat individuele niveau valt ons op dat die projecten die zich specifiek richten op de relatie tussen vader en kind, met name betrekking lijken te hebben op de vader-zoonrelatie. Dat blijkt alleen al uit de namen die die initiatieven dragen, bijvoorbeeld ‘Trotse zonen, trotse vaders’, ‘Zo vader zo zoon’, ‘Mannen voor jongens’, ‘Making of men’. Bij dergelijke vaak particuliere initiatieven lijkt de vaderrol vooral belangrijk te worden geacht in het kader van het stimuleren van de genderontwikkeling van zonen. Bovendien zijn de programma’s gericht op de fysieke kenmerken van de relatie tussen vader en zoon. Het gaat in die trainingen om het kweken van spierballen door sportactiviteiten en fysieke trainingen. Je kunt daarbij denken aan houthakken, overlevingstochten en samenwerkingsactiviteiten. Wat ook opvalt aan deze trainingen is dat ze niet kosteloos zijn. Een eigen bijdrage is een voorwaarde om aan dergelijke trainingen deel te nemen. Dat gaat

20 M. van der Haar, I. van Huis & M. Verloo, *Man 2.0 in uitvoering. Onderzoek naar Nederlandse projecten gericht op de participatie en emancipatie van laagopgeleide sociaalgeïsoleerde mannen*, Nijmegen: Institute for Management Research 2014.

21 Verloo, Van Huis & Van der Haar 2014.

helaas ten koste van de toegankelijkheid en laagdrempeligheid. Bij onze zoektocht vonden we niet of nauwelijks iets over de relatie tussen vaders en dochters. Ook herkennen wij, zoals vermeld, de link tussen kwetsbaarheid en migratie: die vonden wij in meer dan de helft van de door ons bestudeerde projecten terug.

Verder onderzoek

Uit de hiervoor vermelde studie over mannenemancipatiebeleid en welzijnsprojecten voor mannen in de regio Rotterdam blijkt dat meer concrete doelstellingen over het algemeen wel behaald worden. Denk in dit verband aan het begeleiden van mannen naar werk en schuldhulpverlening. Maar complexere doelstellingen zijn lastiger te realiseren.²² Een voorbeeld van een meer complex doel is het stimuleren van de vaderrol. Zowel uit de eerder verschenen inventarisaties als uit ons onderzoek op internet blijkt dat veel initiatieven voor mannen zich richten op het vaderschap, zoals het versterken van de vaderrol in gezinnen. Zowel reguliere welzijnsorganisaties als particuliere organisaties en lokale zelforganisaties zijn hierbij betrokken. Dit heeft echter nog niet geresulteerd in een structureel aanbod voor mannen dat bestaat uit methodologisch goed onderbouwde activiteiten.²³ Zo hebben we maar één mannenproject gevonden dat inmiddels als interventie erkend is als zijnde 'goed onderbouwd' en in de eerder genoemde databank is opgenomen.

Hoe nu verder? We realiseren ons dat ons bescheiden onderzoek ook geen harde antwoorden geeft, maar we denken wel aan verdere zoekrichtingen. Waar we in de eerste plaats naar zouden moeten kijken is de vraag in hoeverre genoemde ideeën dat mannen zorgmijders zijn en niet graag over problemen praten, reëel zijn of vooral attitudes die zo gepercipieerd worden omdat het aanbod niet aansluit bij de vraag en behoeften van mannen. In dit verband kunnen ook vragen gesteld worden over de gender van professionals in de (reguliere) zorg. Wat zijn de gevolgen van die scheve genderratio? Hoe zou die ratio veranderd kunnen worden? Waarom werken daar relatief weinig mannen, wat voegt de aanwezigheid van mannelijke professionals toe en hoe zou de aanwezigheid van mannelijke professionals versterkt kunnen worden? In de tweede plaats moeten we ook kritisch nadenken over het niveau waarop zorg en interventies worden aangeboden: veel speelt zich af op het niveau van het individu. Als op mannen gerichte programma's echter kans van slagen willen hebben, is het belangrijk dat zij aansluiting vinden bij de systeemgerichte benadering die in Nederland veel gebruikt wordt in situaties van familiaal geweld. Met systeemgericht wordt bedoeld dat het gehele sociale systeem waarin het geweld zich afspeelt bij de aanpak betrokken wordt: dus in het geval van huiselijk geweld alle gezinsleden. We moeten ons de vraag stellen hoe we datgene wat we gaan leren over aandachtspunten bij het bieden van zorg aan en interventies voor mannen kunnen integreren in die systeem-aanpak en die *gendersensitief* kunnen maken. Wij onderschrijven de gedachte dat

22 Ortet Vigelandzoon & Boston-Mammah 2011.

23 Pels, Ketner & Naber 2012.

Mustapha Aoulad Hadj, Rob Straver & Janine Janssen

gia mannen en vrouwen als daders én als slachtoffers kan raken. We realiseren ons ook dat in de praktijk vaak vrouwen te kampen hebben met slachtofferschap. Maar we zijn ervan overtuigd dat het essentieel is om ook aandacht in de vorm van zorg aan mannen te besteden om al dat menselijk leed te bestrijden.